

פתח דבר: מי יודע ערבית בישראל?

בכנס שערך הפורום להסכמה אזרחית בשנת 2001 התבקשו חוקרים לדון בנושא "מילים טעונות ולשון פוגעת בתקשורת העברית והערבית". אחד הדוברים המרכזיים היה פרופ' מרדכי קידר, מרצה במחלקה לערבית באוניברסיטת בר-אילן וסגן אלוף (במיל') באמ"ן, הידוע כמומחה לערבית. קידר, על סמך מחקרו על תקשורת ההמונים הערבית, סקר ביטויים מהתקשורת הערבית, ולדברי רוביק רוזנטל, שנכח בכנס, הוא "הביא סדרת ביטויים תקשורתיים קשים מהעיתונות הערבית בצורה חד-צדדית משהו" (רוזנטל 2001). אחריו עלה לבימה סאלם ג'ובראן, פלסטיני אזרח ישראל, משורר ועורך לשעבר בירחון הספרות הערבית אלג'זירה. ג'ובראן הביט על הנוכחים, פתח ואמר: "חבל שאתם [הרוב בישראל] לא יודעים ערבית. ואתה, פרופסור, חבל שלמדת אותה".

האנקדוטה הזאת משקפת בעיניי בתמציתיות שני תהליכים טראגיים. הראשון הוא התרחקותם של היהודים מהערבית. בעבר הייתה הערבית השפה הדומיננטית בארץ: היא הייתה שפת התרבות והמסחר, היא קשרה בין חלקי החברה והייתה חלק מהרפרטואר הלשוני של תושבי הארץ היהודים – אם כשפה ראשונה או שנייה ואם כשפה המשמשת לתקשורת בסיסית. אולם בתוך מאה שנים הפכה הערבית לשפה שמעט מאוד יהודים דוברים אותה, וקל וחומר יוצרים בה. התהליך השני מצער לא פחות: לצד צמצום שיעורם של יודעי הערבית ודובריה בכלל האוכלוסייה היהודית, גדל שיעור ידיעת הערבית בקרב קבוצה ספציפית מאוד: יהודים ילידי ישראל שהידע שלהם בערבית קשור בתפיסות לאומיות וביטחוניות, שתפיסתם את הערבים מתנשאת ומתבדלת, ושפועלים במרחבים יהודיים-ישראליים של ערבים כמעט אין בהם מקום. לימוד הערבית בקבוצה זו לא נועד לקירוב לבבות ולהתקרבות אל העולם הערבי ואל תרבותו, אלא כמעט להפך – להיבדלות ולהתרחקות ממנו. שני התהליכים הללו, שהתחוללו כאמור במאה השנים האחרונות, מומחשים היטב באמצעות הניגוד בין שני הדוברים: מצד אחד ג'ובראן, אינטלקטואל פלסטיני ידוע ואיש חינוך, עורך ספרות ומשורר, שפרסם יותר מ-19 קובצי שירה; ומהצד האחר קידר, איש אקדמיה ישראלי, קצין בכיר בחיל המודיעין, שהתפרסם בזכות השימוש שעשה בידיעותיו בערבית כדי להתנצח עם דוברים ערבים ברשתות טלוויזיה ערביות. כך הוא אמר למשל לרשת אלג'זירה: "אנו היהודים היינו בירושלים לפני 3,000 שנה בעוד אבותיהם של המוסלמים היו נוהגים לשתות יין ואלכוהול. [...] אנו היינו כאן לפני 3,000 שנה, בעוד האסלאם הגיע לעולם רק במאה השביעית כדי להשמיד את העולם" (King 2017). אך הניגוד הוא לא רק בין הדוברים, אלא

גם ברלוונטיות שלהם בשדה הוראת הערבית בישראל. שכן רוב היהודים הלומדים ערבית לא יתוודעו לסאלם ג'ובראן או ליצירתו, אבל קידר נעשה דווקא מפורסם מאוד: הסרטונים של אלג'זירה שבהם נשמעות התבטאויותיו האנטי-ערביות הפכו פופולריים, והם משמשים בפעולות העשרה לתלמידי ערבית בתיכון או בחיל המודיעין כדי להמחיש את השימוש הפרקטי בשפה הערבית. לטענתי, הקיטוב בין ג'ובראן לקידר משקף את מצב השפה הערבית בישראל. הערבים כמעט אינם תורמים לידיעותיהם של היהודים בשפה ולהיכרותם עם התרבות והחברה הערבית; את רוב רובו של הידע בנושאים הללו מקבלים התלמידים מידי מורים, מומחים וחוקרים יהודים. עבור החברה היהודית בארץ, הערבית אינה אמצעי לתקשורת בין-אישית ובוודאי לא שער לתרבות האזור ולהיכרות אמת עם תושביו, אלא ההפך מכך: כפי שאטען בספר, לאורך מאה השנים האחרונות, הערבית, במקום שתשמש כלי לקירוב בין היהודים לבין העולם הערבי והחברות הערביות, הפכה בעיקר לאמצעי מפריד ומרחיק.

בספר זה אני מבקש להתחקות על תולדות הוראת הערבית בחברה היהודית בישראל במאה השנים האחרונות. אני בוחן כיצד אירע שהוראת הערבית תורמת לריחוק ולהפרדה בין יהודים לערבים, במקום שתשמש להתקרבות, לשיחה, להיכרות ולהתקשרות ביניהם. הספר סוקר את מקומה של הערבית בקרב היהודים לאורך ההיסטוריה, ומתאר כיצד צמחה בארץ, בתחילת המאה שעברה, גישה חדשה להוראת הערבית שהתבססה על שיטות אירופיות ועל המודל הפילולוגי הגרמני. לאחר מכן מתוארות בו ההתפתחויות שחלו בתחום הוראת הערבית – בין היתר עקב לחצים להתאימה לצורכי היישוב, ולנוכח הדומיננטיות הגוברת של שיקולי הביטחון, בעיקר למן שנות הארבעים של המאה העשרים. רשתות המומחים היהודים-ישראלים שנוצרו עם הזמן עיצבו את הנורמות של לימודי הערבית בארץ והתוו את האופק שעניי התלמידים נשואות אליו, ומצב עניינים זה שריר וקיים גם היום ברוב המרחבים שבהם נלמדת הערבית בחברה היהודית, במערכת החינוך ומחוצה לה.

הספר מתבסס על מחקר שראשיתו בשנת 2007, כשלמדתי לתואר דוקטור במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת קיימברידג' באנגליה; ועל מאמרים שפרסמתי לאחר חזרתי ארצה, בשנים 2012-2019, בעקבות מחקרי המשך שקידמתי באוניברסיטה העברית בירושלים, באוניברסיטת תל אביב, במכון ון ליר בירושלים ובאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. במהלך התקופה הארוכה הזאת סייעו לי רבים, מקרוב ומרחוק, בשלבים שונים של המחקר ושל הכתיבה.

תודה מעומק הלב למנחה הדוקטורט שלי, חוקר השפה והחברה פרופ' יאסיר סולימאן, שבתקופת המחקר שימש ראש המחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת קיימברידג'. פרופ' סולימאן עזר לי לשאול שאלות שלא העזתי לשאול בירושלים ולראות את הנושא בעיניים אחרות, ואני מוקיר ומעריך את סיועו והדרכתו. לשלושת השופטים של עבודת הדוקטור אני חב תודה על הערותיהם

מאירות העיניים: פרופ' אילנה שוהמי מאוניברסיטת תל אביב, פרופ' ראובן שניר מאוניברסיטת חיפה ופרופ' אמירה בניסון מאוניברסיטת קיימברידג'. שלושם העשירו וחיידו, כל אחד בתחומו, נקודות חשובות שאני מעלה במחקר זה. במהלך לימודי בקיימברידג' זכיתי לקבל מלגות נדיבות שאפשרו את לימודי: מלגת צ'בנינג מטעם הקונסוליה הבריטית, מלגת וינגייט, מלגת המועצה הבריטית ללימודי המזרח (CBRL), מלגות המועצה האנגלית-היהודית והמועצה האנגלית-ישראלית, ומלגת עמותת בני ברית. על כל אלה אני מודה מקרב לב. גם בארץ זכיתי למלגות נדיבות שסייעו לי להרחיב את היקף עבודתי ולהגיע לקו הגמר בדמות ספר זה. אני מבקש להודות בעיקר לקרן הלאומית למדע ולפרויקט של פרופ' יפעת וייס (מענק 633/12), שבסיועו קידמתי חלק חשוב במחקרי.

חברים ועמיתים קראו את עבודתי בשלביה השונים – במהלך כתיבת הדוקטורט, במהלך כתיבת הספר באנגלית, במהלך תרגום הספר לערבית (הספר ראה אור בערבית בשנת 2018) ובשלבי המחקר האחרונים. לכל אחד מהם אני חב תודה גדולה. אני מבקש לציין במיוחד את עזרתה המתמשכת והחשובה של ד"ר תמי צרפתי, באנגליה ובישראל; את העידוד והסיוע המתמידים של פרופ' עמי איילון; ואת התמיכה האקדמית, מתוך דיאלוג מתמשך, של חוקרים ואנשי מעשה העוסקים בלימוד ובניתוח של היבטים הנוגעים לשפה הערבית בארץ, ובהם ד"ר אלון אולמן, פרופ' מוחמד אמארה, ד"ר דפנה יצחקי, ד"ר יוסף ג'בארין, ד"ר מיטל פינטו, פרופ' מחמוד ע'נאים ועמית לוי.

תודה מיוחדת נתונה לשני חוקרים וחברים אשר ליוו אותי בשנים האחרונות וסייעו לי מאוד להרחיב את מחקרי לעבר תקופות, נקודות מבט ותובנות חדשות. הראשונה היא פרופ' יפעת וייס, שהנחתה את עבודתי באוניברסיטה העברית, במרכז פרנץ רוזנצווייג ובמרכז דעת המקום. בזכותה העמקתי את ידיעותי על מעברי ידע מאירופה לארץ בהקשר של לימודי הערבית. השני הוא פרופ' יהודה שנהב-שהרבני, שעבודתי לצידו בחוג המתרגמים במכון ון ליר ובסדרת הספרים מפתח, המוקדשת לתרגום ספרות ערבית לעברית, העניקה לי את הזכות להתוודע לאינטלקטואל ואיש אשכולות, זיכתה אותי בחבר, ופתחה בפניי אוצר נדיר של ידע אקדמי ומקור בלתי נדלה של שאלות ביקורתיות הנוגעות ליהודים, לערבים, לעברית ולערבית. במהלך השנתיים האחרונות שבהן הספר הזה קרם עור וגידים נוכחתי לדעת עד כמה מכרעת הייתה העזרה שזכיתי לה מחברות וחברים שסייעו להביאו לידי גמר. אני מבקש להודות בכל לב לענת גלאון, שתרגמה לעברית חלקים מגרסתו האנגלית של הספר ומספר רב של מאמרים, הרצאות והגיגים; ללידר ארצי, עורכת הלשון המבריקה של הספר, שהערותיה, מסירותה ותשומת ליבה ראויות לכל שבח; ולגל קרמרסקי שסייעה לי להשלים את מלאכת תיקוני ההערות בשלב הסופי של הספר. אני אסיר תודה גם לצוות ההוצאה לאור הנפלא במכון ון ליר, בראשותה של ד"ר טל כוכבי היקרה, הן על שאפשר לי לפרסם את הספר בעברית, הן על שעודד אותי לסיימו כשחששתי שהעבודה לא תסתיים לעולם. לרונית טפיר,ו

אחראית תחום העריכה, תודה מיוחדת על הערותיה ותיקוניה העדינים בשלבי הסיום של עריכת הספר. ותודה גם ליונה רצון, המפיקה האחראית, על ליווי ההפקה של הספר. תודה מקרב לב גם לראש מכון ון ליר פרופ' שי לביא ולמנכ"ל המכון שמעון אלון, שעומדים בראש מוסד שהיה לי לבית. אני שמח מאוד שספרי רואה אור באכסנייה מכובדת זו.

תודתי נתונה גם לכל אלו שלאורך הדרך הארוכה שעשיתי עודדו אותי ללמוד ערבית ולאהוב ערבית. לחברות וחברים, יהודים וערבים, שרואים כמוני את נחיתותה של הערבית בחברה היהודית ומבקשים לקדם ערבית אחרת ומציאות אחרת. לבסוף, אני שולח חיבוק גדול ואוהב לבני משפחתי הקרובה על תמיכתם בי לאורך השנים. לאלה, שותפתי לחיים, תודה על חלקה בספר – הקריאות בו וההצעות הנפלאות שהציעה, ועל צעידתה איתי מ"רופאים לזכויות אדם" דרך אנגליה ועד לתל אביב. והכי חשוב: תודה לדוד הקטן, המכונה גם דאוד, שאינשאללה יגדל אל תוך עולם שבו הערבית והעברית אינן זרות זו לזו כמו בעולם שאליו נולד.